

ДО ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ І НЕДОТОРКАННІСТЬ УКРАЇНИ

ON THE ISSUE OF CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL PERSONS FOR TRESPASS AGAINST TERRITORIAL INTEGRITY AND INVIOABILITY OF UKRAINE

Зоренко Д.С.,
*доцент спеціальної кафедри № 3
Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті аналізуються теоретичні підходи до розуміння кримінально-правового змісту відповідальності юридичних осіб за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. За результатами дослідження приписів чинного законодавства, наукових позицій теоретиків права та судової практики виділяються окремі дискусійні аспекти та проблемні моменти, насамперед у контексті застосування заходів кримінально-правового характеру. Запропоновано авторські висновки та пропозиції щодо удосконалення окремих положень Кримінального кодексу України.

Ключові слова: юридична особа, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

В статье анализируются теоретические подходы к пониманию уголовно-правового содержания ответственности юридических лиц за посягательство на территориальную целостность и неприкосновенность Украины. На основе результатов исследования норм действующего законодательства, научных позиций теоретиков права и судебной практики выделяются отдельные дискуссионные аспекты и проблемные моменты, в первую очередь в контексте применения мер уголовно-правового характера. Предложены авторские выводы и предложения по совершенствованию отдельных положений Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: юридическое лицо, посягательство на территориальную целостность и неприкосновенность Украины, меры уголовно-правового характера в отношении юридических лиц.

This article analyzes the theoretical approaches to the content understanding of legal liability of legal entities for infringement of territorial integrity and inviolability of Ukraine. Based on the research results of current legislation, scientific positions of theorists of law and legal practice it highlights some controversial aspects and problem areas, especially in the context of the application of measures concerning criminal law. It contains the author's conclusions and proposals for improvement of certain provisions of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: legal person, trespass against territorial integrity and inviolability of Ukraine, measures of criminal law for legal persons.

Постановка проблеми. Негативні наслідки для охоронюваних кримінальним правом суспільних відносин можуть наступати не тільки в результаті діяння фізичної особи. Конституція України містить імперативний припис про те, що утворення та діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на порушення територіальної цілісності держави, забороняються (ст. 37). Однак останнім часом на теренах нашої держави подібні громадські формування все частіше вдаються до різноманітних акцій для дестабілізації суспільно-політичної ситуації, виправдання анексії української території, активної пропаганди сепаратизму чи необхідності федералізації окремих регіонів.

З огляду на це набувають актуальності питання щодо можливості притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, застосування положень Розділу XIV-1 Кримінального кодексу «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», а також співвідношення подібних заходів із процедурою заборони та припинення діяльності політичних партій і громадських організацій в порядку адміністративного судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній літературі дослідження концептуальних питань кримінальної відповідальності юридичних осіб і заходів кримінально-правового характеру, в тому числі в контексті ст. 110 КК України, ставали предметом наукового пошуку О.Ф. Бантишева, К.П. Задоя, Н.А. Орловської, О.Ф. Пасеки, М.І. Панова, М.А. Рубашенка, О.В. Шамари, С.О. Харитонова та інших дослідників.

Мета статті. Метою роботи є висвітлення дискусійних питань щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України.

Виклад основного матеріалу. За твердженням М.І. Панова та С.О. Харитонова, у світовій практиці існує три основні моделі інституту юридичної відповідальності юридичних осіб, а саме:

а) традиційна конструкція кримінальної відповідальності юридичних осіб, коли юридична особа поряд із фізичною особою визнається самостійним суб'єктом злочину та у певних випадках підлягає кримінальній відповідальності (Велика Британія, США, Австрія, Франція);

б) друга конструкція базується на принципі винної кримінальної відповідальності фізичної особи

(суб'єкта) за вчинення нею злочину. При цьому за умови, що фізична особа вчиняє злочин в інтересах юридичної особи, поряд із фізичною особою юридична також зазнає кримінальної відповідальності (Швейцарія, Іспанія, Туреччина);

в) у третій моделі юридична особа зазнає спеціальної адміністративної відповідальності за причетність до злочину, що вчинила фізична особа (Німеччина, Італія, Швеція) [1, с. 45].

Що стосується України, то відповідно до ст. 2 Кримінального кодексу підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину. У науці кримінального права до елементів складу злочину традиційно відносять об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта й суб'єктивну сторону. Як справедливо підкреслював М.І. Бажанов, склад злочину є єдиною, законною, необхідною та достатньою підставою кримінальної відповідальності; усі його ознаки перебувають у єдності та взаємозв'язку й утворюють інтегративну систему, яка характеризує загалом це діяння як злочинне та каране [2, с. 105].

Положення Конституції (ст. ст. 61, 62) та КК України (ст. ст. 2, 6–8, 18, 23), закріплюючи принципи неприпустимості подвійної кримінальної відповідальності, її особистого й винного характеру, як суб'єкта злочину вказують виключно на фізичну особу, тобто людину – громадянина України, іноземця або особу без громадянства. Цей нормативний припис є наріжним каменем сучасного кримінально-правового законодавства нашої держави.

На неприпустимість визнання суб'єктом злочину та притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи звертають увагу більшість дослідників, оскільки це суперечить принципу індивідуальної відповідальності людини за вчинені нею суспільно небезпечні дії, передбачені законом [3, с. 7].

Іншими словами, юридична особа (установа, підприємство, організація), не будучи суб'єктом злочину (фізичною осудною особою, яка вчинила його у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність), а також за відсутності об'єктивної (від її імені чи в її інтересах діяння вчинює уповноважена фізична особа) та суб'єктивної (психічного ставлення до вчинюваного діяння у формі умислу або необережності) сторін не підлягає кримінальній відповідальності через відсутність складу злочину.

Натомість один з альтернативних проектів КК України, запропонований робочою групою під керівництвом В.М. Смітєнка, визнавав юридичну особу суб'єктом кримінальної відповідальності (ст. 23), зокрема в контексті ст. 213 «Заклики до насильницької зміни конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності України» («Діяння, передбачені частинами 1 і 2 цієї статті, вчинені юридичною особою, караються оголошенням юридичної особи злочинною організацією та ліквідацією з конфіскацією майна») [4]. Однак цей законопроект був відхилений фахівцями та парламентарями, у тому числі й з докринальних міркувань.

Крім того, в Україні вже мала місце спроба встановлення відповідальності юридичних осіб за вчинення корупційних злочинів як результат ратифікації 18.10.2006 р. Верховною Радою України Конвенції ООН проти корупції від 31.10.2003 р. та Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією від 27.01.1999 р. Зокрема, у ст. 2 Закону України від 11.06.2009 р. № 1507-VI «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» передбачалось, що юридична особа несе відповідальність, встановлену цим Законом, за вчинення від її імені та в її інтересах керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті будь-якого зі злочинів [5]. Водночас рішенням Конституційного Суду № 21-рп/2010 від 06.10.2010 р. (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів) набуття чинності зазначеним законом переносилося на 1 січня 2011 р. [6], а зрештою він був визнаний таким, що втратив чинність.

1 вересня 2014 р. набрав чинності Закон України від 23.05.2013 р. № 314-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб», відповідно до якого до юридичних осіб у разі вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи одного з визначених злочинів, у тому числі й передбаченого ст. 110 КК України, можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру: штраф, конфіскація майна та ліквідація [7].

Зазначена ініціатива законодавця надала нового потужного поштовху проблематиці кримінальної відповідальності юридичних осіб. Як зазначає

К.П. Задоя, сьогодні в теорії вітчизняного кримінального права сформувалися такі основні концепції щодо розуміння юридичної природи вказаних заходів кримінально-правового характеру:

1) концепція «заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, є проявом (формою) кримінальної відповідальності» (Т.С. Батраченко, І.І. Митрофанов, М.І. Панов, С.О. Харитонов, А.С. Нерсесян);

2) концепція «заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, не є проявом (формою) кримінальної відповідальності» (Ю.А. Пономаренко, В.В. Кухар, А.М. Яценко, П.П. Андрушко, Г.З. Яремко, Н.А. Орловська, Т.О. Гончар).

Окрім того, позиція деяких науковців щодо природи заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, видається або суперечливою (М.І. Хавронюк, С.Я. Лихова), або неоднозначною (О.Ф. Пасєка) [8, с. 42–43].

Подібну різновекторність підходів можна пояснити, зокрема, вадами юридичної техніки. Дійсно, хоча в назві вищевказаного Закону є вказівка на те, що він регулюватиме питання відповідальності юридичних осіб (без чіткої прив'язки саме до її кримінального різнови-

ду), безпосередньо в тексті застосовано термін «заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб», дефініція якого також не наводиться. Крім того, будь-яких змін чинного законодавства щодо визначення підстав кримінальної відповідальності чи суб'єкта злочину вказаний нормативно-правовий акт не містить. Для порівняння доцільно вказати юридичну конструкцію проекту Кримінального кодексу В.М. Смітєнка: «Кримінальній відповідальності підлягають: фізична особа – лише за вчинене нею особисто каране діяння, юридична особа – за каране діяння, вчинене її працівниками, які діяли за повноваженням юридичної особи та від її імені» (ст. 4) [4].

Отже, попри спроби законодавця співвіднести заходи кримінально-правового характеру з кримінальною відповідальністю, слід констатувати, що без змін відповідних положень Кримінального кодексу про це говорити передчасно. Слушною є позиція К.П. Задої про те, що з точки зору загальної теорії права заходи кримінально-правового характеру, які застосовуються до юридичних осіб, виглядають проявом юридичної відповідальності; водночас цей правовий захід, безумовно, не може вважатися проявом (формою) кримінальної відповідальності; це кримінально-правовий вплив поза притягненням до кримінальної відповідальності [8, с. 47].

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 96-3 КК підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи посягання на територіальну цілісність і недоторканність нашої держави. Під уповноваженими особами юридичної особи слід розуміти службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи (примітка 1 до ст. 96-3 КК) [9].

Як відомо, юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Орган або особа, які відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступають від її імені, зобов'язані діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень (ст. 92 ЦК України). Розумність і добросовісність дій зазначених осіб презюмуються (ст. 12 ЦК) [10].

Під інтересами юридичної особи розуміють правомірні цілі та завдання, які не суперечать законодавству та суспільним інтересам, заради вирішення яких вона створюється, а її службові особи наділяються певними повноваженнями. Натомість постає питання: чи закріплюється статутом, законом чи договором повноваження на вчинення будь-яких протиправних дій, чи правомірно буде вести мову про те, що особа виходить за межі своїх повноважень і не може в такому разі бути уповноваженою особою юридичної особи? У цьому контексті слушне запитання ставить Ю.В. Шинкар'ов: що являє собою механізм вчинення неправомірних дій «від імені» юридичної особи, як це буде виглядати? [11, с. 98]

Наприклад, Закон України «Про політичні партії в Україні» визначає, що політичні партії провадять свою діяльність згідно зі статутом (ст. 3) та повинні мати програму – визначення цілей і завдань, а також шляхів їх досягнення (ст. 7). Вказані офіційні документи затверджуються на установчому з'їзді (конференції, зборах) про створення політичної партії (ст. 10) та підлягають перевірці (ст. 11) на відповідність положень чинному законодавству [12].

Крім того, згідно з п. 4 «Керівних принципів заборони та розпуску політичних партій», підготовлених Європейською комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія), політична партія як єдине ціле не може нести відповідальність за індивідуальну поведінку своїх членів, яке не санкціоновано партією в рамках її політичної/публічної та партійної діяльності. Іншими словами, жодна політична партія не повинна вважатися винною за поведінку своїх членів. Будь-які обмежувальні заходи, прийняті щодо політичної партії через поведінку її членів, повинні ґрунтуватися на доказах того, що цей член партії діяв за її підтримки і що така поведінка є результатом програми цієї партії або її політичних цілей. Якщо вказані докази відсутні або вони не можуть бути доказані, відповідальність повністю покладається на члена партії. При цьому державна влада повинна вирішити, чи не можна виправити становище шляхом інших заходів, таких як штрафи чи адміністративні покарання, або шляхом судового переслідування окремих членів політичної партії, які беруть участь у протиправній діяльності (п. п. 14–15 Пояснювального меморандуму до Керівних принципів) [13, с. 292, 295].

Отже, досить суперечливими виглядають існування інтересів легалізованого громадського формування, повноваження його статутних органів або службових осіб, спрямовані на умисні дії з метою зміни меж території або державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України визнається вчиненим в інтересах юридичної особи, якщо воно привело до отримання нею неправомірної вигоди, або створило умови для отримання такої вигоди, або було спрямовано на ухилення від передбаченої законом відповідальності.

Визначення неправомірної вигоди наводиться у низці статей Кримінального кодексу та має певні розбіжності:

- 1) це кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги або нематеріальні активи, вартість яких перевищує три відсотки розміру мінімальної заробітної плати, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав (для ст. 160 КК);
- 2) грошові кошти чи інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав (для ст. 354 КК);
- 3) грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші ви-

годи нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав (для ст. ст. 364, 364-1, 365-2, 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2 та 370 КК) [9].

За умови буквального тлумачення наведених положень можна дійти висновку, що сфера застосування поняття «неправомірна вигода» обмежується законодавцем лише визначеними нормами і не дає змоги поширити його дію на диспозицію ст. 110 КК України за відсутності прямої нормативної вказівки.

Це питання стає більш актуальним, якщо звернути увагу на характер неправомірної вигоди: вона може мати як матеріальний (речовий, предметний), так і нематеріальний (духовний, абстрактний) характер. Оскільки політичні партії беруть участь у виборах Президента України та народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, то чи можна вважати підвищення власної популярності (рейтингу) серед виборців внаслідок проведення піар-акції сепаратистської риторики як отримання ними неправомірної вигоди нематеріального чи негрошового характеру (створення умов для цього)?

Крім того, відповідно до положень ч. 2 ст. 96-4, ст. 96-6 та ст. 96-9 КК України суд може ухвалити рішення щодо застосування до подібних громадських формувань штрафу, попри законодавчо закріпленій їх неприбутковий статус, або ліквідувати орган місцевого самоврядування в разі, наприклад, організації та проведення ним місцевого референдуму щодо проголошення «незалежності» певної адміністративно-територіальної одиниці нашої держави.

З іншого боку, Конституцією (ст. 37), Законами «Про політичні партії в Україні» (ст. 5, 19–21) [12] та «Про громадські об'єднання» (ст. ст. 4, 25) [14], а також Кодексом адміністративного судочинства України (ст. 19) визначаються підстави та порядок заборони (примусового розпуску) політичних партій та громадських організацій – своєрідної альтернативи заходам кримінально-правового характеру.

Дійсно, для заборони політичної партії або громадської організації в порядку адміністративного судочинства необхідно лише встановити наявність порушень вимог щодо створення або діяльності –

їхні програмні цілі або дії спрямовані на порушення територіальної цілісності нашої держави. У свою чергу, для застосування такого заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, як ліквідація, необхідно вже постановленням судом обвинувального вироку, яким уповноважена фізична особа визнається винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 110 КК України (ст. 368 Кримінального процесуального кодексу України).

Така ускладненість останньої процедури призводить до того, що в правозастосовній практиці перевага надається саме адміністративному порядку припинення політичних партій чи громадських організацій. Наприклад, постановою Одеського окружного адміністративного суду в справі № 815/3514/14 від 25.02.2015 року заборонено діяльність громадської організації «Молодіжна єдність». Обґрунтуванням адміністративного позову стали результати перевірки прокуратурою Одеської області питань додержання вказаною громадською організацією чинного законодавства: діяльність структури спрямовувалась на порушення суверенітету та територіальної цілісності держави, підрив її безпеки шляхом активної пропаганди в мережі Інтернет сепаратизму, насильницького захоплення влади, від'єднання Одеської області від України [15].

Висновки. Модель кримінальної відповідальності юридичних осіб за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України має традиційний для вітчизняного кримінального законодавства характер: суб'єктом злочину визнається виключно фізична особа. Спроби приведення такої відповідальності до європейських стандартів шляхом криміналізації факту причетності до злочину юридичної особи (через заходи кримінально-правового характеру) доволі передчасні з огляду на дискусійність нормативного закріплення підстав та порядку їх застосування, наявність адміністративного механізму запобігання та припинення заподіяння шкоди охоронюваним суспільним відносинам в зазначеній сфері. З урахуванням викладеного зусилля теоретиків і практиків необхідно спрямовувати на усунення розглянутих неузгодженостей і прогалин техніко-юридичного характеру Кримінального кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панов М.І. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб як новела у кримінальному законодавстві України / М.І. Панов, С.О. Харитонов // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014. – № 2 (3) – С. 44–55. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/visnik_yg/3/4.pdf.
2. Бажанов М.І. К вопросу о функциях состава преступления / М.И. Бажанов // Сборник кратких тезисов и научных сообщений научно-практической конференции в Украинской академии в 1992 г. (Харьков, 4–5 марта 1993 г.). – С. 105–107.
3. Владимиров В.А. Субъект преступления в советском уголовном праве : лекция / В.А. Владимиров, Г.А. Левицкий. – М., 1964. – 59 с.
4. Проект Кримінального кодексу України від 15.05.1998 р. № 1029-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885.
5. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень : Закон України від 11.06.2009 р. № 1507-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2009. – № 45. – ст. 692.
6. Рішення Конституційного Суду від 06.10.2010 р. № 21-рп/2010 (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів) // Вісник Конституційного суду України. – 2010 р. – № 6. – С. 7.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб : Закон України від 23.05.2013 р. № 314-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 12. – ст. 183.

8. Задоя К.П. Правова природа заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб / К.П. Задоя // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 4. – С. 42–53.
9. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
11. Шинкарьов Ю.В. Правовий аналіз окремих новел законодавства про кримінальну відповідальність / Ю.В. Шинкарьов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Право». – 2014. – Вип. 21. – С. 96–100. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhpru_pravo_2014_21_16.
12. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 23. – Ст. 118.
13. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДІПЛ, ПАРЄ / за ред. Ю. Ключковського. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 339 с.
14. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – № 1. – Ст. 1.
15. Постанова Одеського окружного адміністративного суду в адміністративній справі № 815/3514/14 від 25 лютого 2015 р. / Єдиний держ. реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42865260>.